

УДК 94(477=163.2)-054.72"135/155"

БОЛГАРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ XIV–ПЕРША ПОЛОВИНА XVI СТ.)

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історії слов'янських країн*

У статті висвітлюється процес переселення, основні причини і характер регулярних візитів болгар на українські землі з кінця XIV до середини XVI ст. на тлі церковно-релігійного, культурного та політичного життя східнохристиянських країн. Визначається роль болгарських переселенців і мандрівних священнослужителів у пізньосередньовічній історії Русі-України, а також ступінь та наслідки їх впливу на корінне українське населення.

Ключові слова: болгар, Русь-Україна, емігранти, емісари, прохачі милостині, мандрівне духівництво, церковно-релігійне та культурне життя, східнохристиянська релігійно-культурна комунікація, українсько-болгарські зв'язки.

Поява болгарських духівників на Русі припадає на кінець IX–початок X ст. Це були здебільшого високоосвічені люди, які служили перекладачами, а також супроводжували візантійських місіонерів у їхніх подорожах на руські землі. Згодом окремі священнослужителі, проявивши власну ініціативу, розгорнули тут самостійну місіонерсько-просвітницьку діяльність: вони закладали основи місцевого церковно-інституційного життя та поширювали здобутки і досягнення своєї писемної культури. Активна участь болгарських духівників у східнослов'янському церковному, релігійно-культурному та суспільно-політичному житті не припинялась і в наступні часи, а іноді, як наприкінці XIV–на початку XV ст., набувала особливо значних масштабів.

Втім, питання безпосереднього впливу освічених болгар на східнослов'янську духовність кінця XIV–першої половини XVI ст. досі залишається мало дослідженим. У наукових працях болгарських, російських та українських вчених – І.Снегарова, І.Дуйчева, Н.Дончевої-Панайотової, Т.Василевського, Г.Нешева, М.Тихомирова, Г.Вздорнова, А.Копилова¹

¹ *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). София, 1950; *Снегаров И.* Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. София, 1953; *Дуйчев И.* Центри византийско-славянского общения и сотрудничества // Труды отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). Т. 19. Москва–Ленинград, 1963. С.107–129; *Дончева-Панайотова Н.* Киприан – старобългарски и староруски книжовник. София, 1981; *Василевски Т.* Българите и Византия IX–XV век. София, 1997; *Нешев Г.* Культурни прояви на българския народ X–XVIII век. София, 1978; *Нешев Г.* Българо-украински культурно-исторически връзки през XV–XVIII в. София, 1997; *Тихомиров М.Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва, 1969. С.94–167; *Вздорнов Г.И.* Роль славянских монастырских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления русских рукописей на рубеже XIV–XV вв. // ТОДРЛ. Т.23. Москва–Ленинград, 1968. С.172–173; *Копилов А.О.* Переселення болгар на українські землі у XIV–XIX століттях // Наукові праці історичного факультету. Т.1. Кам'янець-Подільський, 1995. С.93–105.

та ін. – описані окремі епізоди та форми прояву болгарсько-українських релігійно-культурних контактів, однак у них нема найголовнішого – цілісного осмислення та реконструкції основних етапів їх розвитку.

Подеколи в історіографії означеної проблеми трапляються навіть дещо парадоксальні ситуації. Так, багато дослідників сходиться на тому, що наприкінці XIV–у першій половині XV ст. розгорнувся широкий еміграційний рух болгар на східнослов'янські землі. Але на підкріплення цього твердження не наведено жодних конкретних фактів. Зазвичай історики, які тією чи іншою мірою торкаються цього питання, наголошують на наслідках так званого другого південнослов'янського впливу (кінець XIV–перша половина XV ст.) й називають імена двох київських митрополитів – болгар за походженням – Кипріяна та Григорія Цамблака. Однак вони лише умовно можуть бути взяті до уваги, позаяк на Русі з'явилися не як емігранти, а як емісари: обидва були скеровані сюди константинопольським патріархом. Крім того, в історичній літературі можна натрапити на безпідставні, нічим не обґрунтовані твердження про те, що південнослов'янські церковно-релігійні та культурні діячі брали значно більшу участь в духовному житті Московії й інших північноруських князівств, аніж Русі-України. Наявність подібних неточностей, суперечливих й апріорних висновків зумовлена не стільки відсутністю якісних історичних джерел, скільки дуже поверховим їх прочитанням.

Мета пропонованої статті – комплексно висвітлити переселення та візити болгар на територію Русі-України, виявити й узагальнити факти безпосередньої участі болгарського духовництва в українському церковному та релігійно-культурному житті в період з кінця XIV до середини XVI ст.

Джерельну базу дослідження становлять: 1) послання руських митрополитів й афонських ігуменів²; 2) послання, накази та протокольні записи з архіву Константинопольського патріархату³; 3) литовські та польські державні акти⁴; 4) північноруські літописи⁵; 5) “Надгробне слово митрополиту Кипріяну” Григорія Цамблака⁶; 6) колофони та покрайні записи церковнослов'янських рукописних кодексів⁷.

Завоювання Болгарії турками наприкінці XIV ст. спричинило значний еміграційний рух болгарського населення. Одна з найбільших хвиль біженців покотилася на північ: до Волощини, Молдавії, Угорщини, Південно-Західної та Північно-Східної Русі⁸. Притулок у цих країнах змушені були шукати, насамперед, найактивніші захисники своєї батьківщини, видатні державні та церковні діячі, яких турецькі загарбники жорстоко переслі-

² Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией (1334–1598). (Далі – АИ) Т.1. Санкт-Петербург, 1841.

³ Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией (далі – РИБ). Т. 6. Санкт-Петербург, 1880;

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (1340–1506) (далі – АЗР). Т.1–3. Санкт-Петербург, 1846–1849; Архивь Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). Киев, 1876. Ч.6.Т.1; 1891. Ч.7.Т.2.

⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.9. Москва, 1965.

⁶ Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Плинаирския [слово] надгробное // Українська література XIV–XVI ст. Київ, 1988. С.55–60.

⁷ Ясіновська О. Каталог кирилических рукописних Євангелій XV–XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею. Львів, 1996; Микитась В. Л., Чучка П. П. Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. // Мовознавство. 1968. №1. С.62–68; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып.1. Москва, 2002.

⁸ Вздорнов Г.И. Роль славянских монастырских мастерских письма Константинополя и Афона в развитии книгописания и художественного оформления русских рукописей на рубеже XIV–XV вв. С.172–173; Копилов А.О. Переселения болгар на украинські землі у XIV–XIX століттях. С.94.

дували, катували та вбивали. Дехто з цих емігрантів, маючи тісні зв'язки з представниками волоської, молдавської, литовської й руської державної, церковної й релігійно-культурної еліти⁹, без особливих проблем облаштувався на чужині й навіть допомагав у цьому своїм співвітчизникам.

На зламі XIV–XV ст. у Волощині та Молдавії сформувалася численна болгарська діаспора, про що свідчить поява там у той час низки болгарських поселень: Болгари¹⁰, Борилівичі, Боца та ін¹¹. Водночас прийшли з-за Дунаю монахи засновують монастирі Нямц¹², Бистриця, Молдавиця, Бісеркани¹³. Відомо також, що болгарські монахи проживали у монастирях Пугна, Сучевиця, Боїшта, Секул, Ришка. Загалом у сусідньому з Болгарією придунайському регіоні болгари почали брати надзвичайно активну участь у формуванні місцевої народності, її церковно-інституційної та релігійно-культурної організації¹⁴.

Наприкінці XIV ст. освічені болгари у Молдавсько-Волоській митрополії займали високі посади й активно розбудовували її інституційну структуру, фактично закладаючи у ній основи автокефальності. Всі спроби константинопольського патріархату посилити свій вплив на Молдавсько-Волоську Церкву зазнавали невдачі. Врешті-решт, візантійські ієрархи вдалися до радикального заходу: оголосили анафему усьому молдавському духовництву¹⁵. У 1395–1396 рр. молдавський господар Стефан I Мушата звернувся до константинопольського патріарха Антонія IV (1391–1397) з проханням зняти анафему, однак останній категорично відмовився це зробити, порадивши молдавському правителю вигнати зі своєї країни всіх ієрархів на чолі зі старцем Йосифом (рідний брат Стефана I Мушата) і владикою Мелетієм, позаяк “ці єпископи є розбійниками, блудниками і злодіями, бо ж управляють Церквою *Россовлахії*”¹⁶ (виділено нами. – І. Ш.) без відома святійшого і великого синоду¹⁷.

Цей резонансний конфлікт, який був залагоджений лише на початку XV ст. після смерті Антонія IV і Стефана I Мушата, мав сильний відгомін у Галицькій митрополії, яка була ієрархічно й інституційно зближеною¹⁸ з волоськими та молдавськими єпархіями

⁹ Костянтин Костенецький згадує, що в Тирново до болгарського патріарха Євтимія (1375–1394) приходили люди зі “скіфських земель” (*Кувє К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. София, 1986. С.36).

¹⁰ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. Москва, 1967. С.30.

¹¹ Полевой Л.Л. К исторической демографии Молдавии XIV в. // *Карпато-Дунайские земли в средние века*. Кишинев, 1975. С.85.

¹² Яцимирский А.И. Григорий Цамбляк. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. С.113.

¹³ *Кувє К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. С.37.

¹⁴ Детальніше про участь болгар у церковному та релігійно-культурному житті Молдавії та Волощини див.: *Нешев Г. Културни прояви на българския народ X–XVIII век*. С.19–34; *Божков А. Към въпроса за взаимните връзки между българското и румънското изкуство през XIV–XVIII в.* // *Известия на института за изобразителни изкуства*. Кн. 7. София, 1967. С.41–99; *Кувє К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. С.37–38; *Mircea I.-R. Gemigrasion des lettres Bulgares en Roumanie au XIVE siecle* // *Търновска книжовна школа*. Т. 3. София, 1984. С.366–371.

¹⁵ Яцимирский А.И. Григорий Цамбляк. С.69–70.

¹⁶ Россовлахією константинопольські патріархи називали, імовірно, частину українських земель уздовж Дністра, що перебували під юрисдикцією молдавського господаря (Див.: Яцимирский А.И. Григорий Цамбляк. С.74. Примітка №2).

¹⁷ Цит. за: Яцимирский А.И. Григорий Цамбляк. С.73.

¹⁸ Наприкінці XIV ст. ієрархічному й інституційному зближенню Волощини, Молдавії та Галичини особливо сприяла політика константинопольського патріарха Антонія IV. Після смерті галицького митрополита Антонія (1370–бл.1390) главою Галицької та Молдавсько-Волоської церков він затвердив ієромонаха Симеона (1390–1392), а в 1397 р. призначив для цих церковних провінцій одного екзарха (Яцимирский А.И. Григорий Цамбляк. С.70–71).

і значною мірою відображала основні тенденції їх церковно-політичного та релігійно-культурного життя. Більше того, західноукраїнські землі майже одночасно з Волощиною та Молдавією стали другою батьківщиною для болгарських церковнослужителів-емігрантів, які займали тут опустілі парафії, ставали настоятелями монастирів і, можливо, навіть єпископами. Саме вони наприкінці XIV ст. принесли в середовище галицьких ієрархів ідею зміцнення незалежності місцевих церковних структур та підштовхнули їх до прямої конфронтації з Константинополем.

Тож не дивно, що в Галицькій митрополії складалась така ж ситуація, як і в Молдовсько-Волоській Церкві. Зокрема, у протистоянні з константинопольським патріархом Антонієм IV вступив луцький єпископ Іоанн Баба, який у 1393–1396 рр. самовільно управляв галицькими єпархіями¹⁹. Проти нього активну боротьбу вів лише володимирський єпископ²⁰, який, імовірно, сам претендував на галицький митрополичий престол. Інші ж ієрархи, насамперед ті, що зайняли в Галичині високі церковні посади без відома константинопольського патріарха, очевидно, виступали на стороні Іоанна Баби. Константинопольський патріарх Антоній IV був добре поінформований про їх діяльність. У 1396 р. він зобов'язав митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна (1375–1406) провести візитацію Галицької митрополії й усунути незаконно поставлених та неугодних Константинополю ієрархів на чолі з Іоанном Бабою. Того ж таки року руський митрополит об'їхав усі галицькі єпархії. Під час поїздки Кипріяна, напевно, зустрічався з деякими своїми співвітчизниками, серед яких були люди високоосвічені й достойні. Можливо, саме одного з них Кипріяна, перевищивши свої повноваження, рукопоکлав на єпископа²¹.

Антоній IV був незадоволений проведеною митрополитом Кипріяном візитацією Галицької митрополії. Він докоряв йому за висвячення місцевого єпископа й наказав провести детальніше розслідування діяльності Іоанна Баби²². До того ж йому надалі надходили повідомлення про появу в Галичині еретиків та лжевчителів (імовірно, болгарських богомилів і павликіян), а також різних осіб, які, “не маючи священного сану, але видаючи себе за священників, прийшли туди і священнодійсвують там, здійснюючи всяке беззаконня на загибель своїх душ і тих, хто приймає та слухає їх”²³. З огляду на це, патріарх змушений був відіслати до Молдавії та Галичини свого найдосвідченішого апокрісарія (довірена особа), вифлеємського архієпископа Михаїла, з завданням обійти тамтешні єпархії, перевірити прийшлих церковнослужителів та вигнати звідти самозванців і еретиків²⁴.

Зазвичай учені болгарські монахи та священники, котрі підтримували тісні зв'язки з руським духовництвом, неодноразово бували на Русі й, відповідно, добре знали туди дорогу, ставали членами почту нововисвячених у Константинополі митрополитів Київських і всієї Русі. Так, Никонівський літопис містить фрагментарне повідомлення про те, що з Візантії на Русь з митрополитом Фотієм прийшов священник Пахомій Болгарин (1409)²⁵. І. Снегаров висловив припущення, що Пахомій був болгарським монахом-афо-

¹⁹ Lewicki A. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // Kwartalnik historyczny. Lwów, 1897. №11. S.321.

²⁰ РИБ. Т.4. Приложение. Стлб.308.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ РИБ. Т.4. Приложение. Стлб.291–298.

²⁴ Там само.

²⁵ ПСРЛ. Т.9. С.217.

нітом, котрий займався перекладом Фотієвих творів на церковнослов'янську мову²⁶. До цього можна додати, що Пахомій, напевно, був й одним із найближчих радників руського митрополита й найдієвішою людиною його оточення, оскільки зі всіх супроводжуючих осіб літописець назвав лише його ім'я. Разом з Фотієм Пахомій від початку вересня 1409 р. до кінця березня 1410 р. перебував у Києві²⁷, де допомагав йому вести переговори з великим князем литовським Вітовтом та руськими єпископами, котрі не хотіли визнати його своїм митрополитом²⁸.

На початку XV ст. облаштуватися деяким своїм співвітчизникам на Русі-Україні допомагав Григорій Цамблак. Окремі опосередковані вказівки на це можна знайти в його творі “Слово надгробне митрополиту Кипріяну”. Цей панегірик написаний у формі звернення автора до руського народу від імені Кипріянових співвітчизників – болгар. У ньому Цамблак часто використовує особові займенники першої й другої особи множини: “ми”, “ви”, “нам”, “вам”, “наше”, “ваше” (“Єгоже убо наше отечество изнесе, вам же того Бог дарова; єгоже вы на мнозе наслаждаете ся, мы же лишихом ся”)²⁹. Така чітка диференціація, на думку болгарської дослідниці Н. Дончевої-Панайотової, свідчить про присутність болгар на урочистому поминанні митрополита Кипріяна, яке організував Григорій Цамблак³⁰, очевидно, в Києві у 1408–1409 рр. Найімовірніше, це були молоді болгарські духівники-емігранти, найближчі учні Цамблака. Разом зі своїм учителем вони вперше з'явилися на українських землях в 1406 р.³¹ і з того часу повсюдно супроводжували його і в усьому допомагали йому. Коли ж Григорій став митрополитом Київським, Галицьким і Литовським, дехто з них, поза всяким сумнівом, був висвячений в ієрархи Руської церкви.

На присутність болгар у найближчому оточенні Григорія Цамблака прямо й недвозначно вказує у своєму окружному посланні митрополит Фотій. Він називає їх біженцями й користолобцями та докоряє їм за те, що покинули свою батьківщину, віддавши паству Христову вовкам, тобто, туркам³². Покликаючись на правила вселенських соборів, Фотій виступає проти неканонічних дій українсько-білоруських ієрархів, які висвячують іноземців у диякони, священники, пресвітери та єпископи. При цьому він висловлює впевненість, що всіх їх треба змушувати повертатися назад у свою країну, під юрисдикцію свого архіпастиря³³.

Та все ж зупинити балканську еміграційну хвилю було неможливо. Вона швидко просувалась углиб східнослов'янських територій й уже у 20-х роках XV ст. досягла Північно-Східної Русі. На перших порах туди направлялись південнослов'янські духовні особи з України та Білорусії, які прагнули якнайкраще облаштувати своє життя. Їх великий вплив у північноруські церковно-релігійні центри подеколи дуже сильно триво-

²⁶ *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С.89.

²⁷ *Яцимирській А.И.* Григорий Цамблак. С.164.

²⁸ АЗР. Т.1. С.36.

²⁹ Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Плинаирския [слово] надгробное. С.55.

³⁰ *Дончева-Панайотова Н.* Киприан – старобългарски и староруски книжовник. С.25–26.

³¹ У “Надгробному слові митрополиту Кипріяну” Григорій Цамблак неодноразово згадує своїх супутників, з якими в 1406 р. прямував через українські землі до Москви: “Исполни же ся и ино на нас, еже о тех же людех рече ся: “Возвратих ся на страсть, егда у нозе ми терн”. [...] Зде же не единому и стом, или тысущи, но всем купно сердца стрела печали уязви, яже зависть пусти на нас, доброте нашей позавидев.” (Григорія мниха и прозвитера, игумена обители Плинаирския [слово] надгробное. С.59).

³² “Сии же чреву угодници и бегуни, яко наемници, оставльше овци и побжеваше”; [...] “Сии же, оставльше свое поношения, паству Христову предаша волкомъ...” (АИ. Т.1. С.35).

³³ АИ. Т.1. С.37–38.

жив місцеве духовництво. Зокрема, церковнослужителі новгородсько-псковської єпархії у 1426 р. інформували свого єпископа Євтимія, що до них “приходять ігумени, священники та дякони з інших країн, з руської та литовської землі...”³⁴. Владика Євтимій радив їм приймати до себе лише тих чужинців, які пред’явили відпускну і ставлену грамоти, вміють відправляти літургію за правилами Святих Отців і мають духовного отця, що поручився за них³⁵.

Загалом же наприкінці XIV–у першій половині XV ст. імміграційний потік болгарського населення на Русь-Україну охоплював десятки, якщо не сотні осіб. Серед них були вихідці з різних соціальних верств: селяни, міщани, священнослужителі, військові та вельможі. Ці прибульці майже не відрізнялися від корінного українського населення: були з ним мовно, релігійно, культурно й світоглядно споріднені, завдяки чому швидко інтегрувалися в українське пізньосередньовічне суспільство. Як і українці, вони отримували у володіння земельні наділи, обдаровувалися за свої заслуги різними посадами та службовими маєтками. Так, наприкінці XIV–на початку XV ст. до числа правлячої еліти Великого князівства Литовського увійшли болгарські емігранти – засновники роду Болгаринів³⁶. Їхні нащадки – Болгариновичі – породичалися з впливовими православними магнатами Сопігами³⁷, а відтак, почали відігравати помітну роль в українському державно-політичному та церковно-релігійному житті другої половини XV ст. Один із них, Іван Болгаринович, у 1476 р. у Вільно підписав послання до папи римського Сікста IV, в якому православне духовництво та руська знать прохала Римський престол відновити Флорентійську унію й заодно примирити католиків і православних у Польщі та Литві. У першій половині 80-х років XV ст. Іван постригся в ченці й став архімандритом Троїцького монастиря в Слуцьку під іменем Йосиф. В 1494 р. він був призначений смоленським єпископом, а через чотири роки, з подання великого литовського князя Олександра, його було обрано митрополитом Київським і всієї Русі³⁸.

Декому з талановитих й освічених болгар, що опинилися на українських землях, вдавалося влаштуватися на службу навіть до великого князя литовського та польського короля. Так, на зламі XIV і XV ст. у короля Ягайла служив воєначальник з типово болгарським іменем Конопко (< коноп)³⁹. У 1402 р. він утвердив королівську юрисдикцію над Поділлям й тимчасово управляв Кам’янецьким та іншими подільськими замками⁴⁰.

Болгарські переселенці на теренах Русі-України подеколи селилися компактними групами. Про це свідчать топоніми: так, у давні часи на Поділлі існувало село Болгарська Пустош⁴¹. Цей складний топонім означає необжиту місцевість, яку заселили болгари. Слово “Пустош” особливо часто трапляється у молдавських документах кінця XIV–першої половини XV ст. на означення щойно заснованого поселення: Пустош [Брає] (1399–1400), Пустош на р. Сарата (1426), Пустош на пасеке Детела (1435) і т. д.⁴² По-

³⁴ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.473–474.

³⁵ Там само.

³⁶ Василевски Т. Болгарите и Византия IX–XV век. С.187.

³⁷ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С.89.

³⁸ Василевски Т. Болгарите и Византия IX–XV век. С.188.

³⁹ Див.: Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у болгарите. София, 1969. С.276.

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.4. Київ, 1993. С.177.

⁴¹ Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР). Київ, 1967. С.57.

⁴² Полевой Л.Л. К исторической демографии Молдавии XIV в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975. С.83.

слідовна поява цих Пустошей вказує на масштабні колонізаційно-міграційні процеси, які у першій половині XV ст. охопили Молдавію і, очевидно, в той же час перекинулися на сусідні з нею руські землі, а саме – Поділля. З огляду на це, можна припустити, що заснування села Болгарська Пустош припадає саме на першу половину XV ст.

На Русь-Україну болгари приносили з собою чимало матеріальних та духовних скарбів зі своєї батьківщини: книги, ікони, різноманітні прикраси і найголовніше – знання та досвід. Дехто з них розгортав на українських теренах активну творчу й, можливо, освітню діяльність. Одним із таких діячів був Станіслав Граматик. Його ім'я донесло до нашого часу Королівське Євангеліє, написане середньоболгарською мовою⁴³. Цей кодекс Станіслав створив у 1401 р. в селі Королеве (Закарпатська область, Виноградівський район) на замовлення місцевого магната Стефана Вінца. Мандрівний болгарський писар в період роботи над Євангелієм проживав у будинку Стефанового родича Михайла (судячи з запису у колофоні, це міг бути його син або син швагер) й утримувався жителями с. Королеве, для церкви якого призначалася книга.

Влившись у пізньосередньовічне українсько-білоруське суспільство, освічені болгари викликали в ньому потужні інтелектуальні процеси, завдяки чому за декілька десятиліть було подолано чимало негативних явищ, що так довго знесилювали роздроблену та розгромлену монголо-татарами Русь. Болгарські писарі, письменники, перекладачі й художники почували себе на східнослов'янських землях, як вдома, і працювали на благо нової батьківщини з великим запалом, створюючи нові рукописи, літературні переклади, копії, іконографічні твори тощо. Вони принесли у середовище відсталого руського духівництва багато нових ідей (ісихазм, реорганізація монастирського укладу, реформа церковнослов'янської мови, літературний стиль “плетіння слівес” тощо), а численній когорті своїх учнів та прихильників прищепили нове мислення, яке повністю відповідало вимогам їхнього часу і давало їм можливість зробити переоцінку окремих духовних цінностей. Відтак, перша половина XV ст. стала для східних слов'ян періодом інтенсивної праці і швидкого піднесення у сфері релігійної думки, літератури та мистецтва. Це явище отримало в науковій літературі назву “другий південнослов'янський вплив”⁴⁴.

Еміграція болгар на північ тривала і в другій половині XV–першій половині XVI ст. Як і в попередній період, головною її причиною була загарбницька й дискримінаційна політика Османської імперії. В 1453 р. турки захоплюють Константинополь, невдовзі після цього підкорюють Сербію (1459), Албанію (1479), Боснію (1463) і Герцеговину (1482); грабують й обкладають великою даниною афонські монастирі. У той же час вассальними володіннями турецького султана стали і придунайські князівства – Волощина та Молдавія.

Прихід з Балкан на Русь знедолених людей уже не викликав великого резонансу серед місцевого населення. В письмових джерелах це явище згадується принагідно, як щось усталене й звичне. Наприклад, московський митрополит Йона (1448–1461) в 1451 р. у своєму посланні київському князю Олександру Володимировичу, розповідаючи про неприйняття в Константинополі й на Афоні флорентійської унії, зазначає: “Та ж ви,

⁴³ Детальний опис Королівського Євангелія див.: *Микитась В.Л., Чучка П.П.* Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. С.62–68; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. №59; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. №313.

⁴⁴ Детальніше див.: *Лихачев Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в Россию. Москва, 1958.

сину, про це більше дізнається від людей, які до вас звідти приходять; позаяк, сину, ця країна до вас є ближчою, ніж до нас”⁴⁵ (підкреслено нами. – І.Ш.).

Є підстави вважати, що під час падіння Константинополя багато хто з південних слов'ян, у тому числі болгар, не захотів тікати разом з греками на зовсім чужий їм католицький Захід. Натомість, вони приєдналися до руських біженців (з Константинополя та Афона) і вирушили з ними за Дунай, на землі єдиновірної та братньої Русі. А вже невдовзі після цієї катастрофи той же митрополит Йона в своєму окружному посланні звертається до великих й удільних князів, бояр, воевод, архієпископів, єпископів та всіх православних християн Русі, з великою скорботою повідомляючи їм про взяття турками столиці Візантії. Разом з тим, він просить допомогти біженцю з Константинополя Дмитрію Гречину⁴⁶ викупити з турецького полону його дружину й дітей⁴⁷.

Серед українських ієрархів, особливо тих, що самі походили з Балкан чи мали балканське коріння, так само траплялися люди, котрим була не байдужа доля балканських емігрантів. Вони гостинно приймали їх у своїх маєтках і навіть клопотали за них перед великим литовським князем і польським королем. Так, у 1492 р. до великого литовського князя Олександра (1492–1506) звернувся смоленський єпископ Йосиф Болгаринович з проханням дозволити йому селити на своїх церковних землях іноземців (найімовірніше, вихідців з балканських та придунайських країн). 24 травня 1494 р. великий князь видав грамоту, адресовану смоленському наміснику Юрію Глібовичу та всім наступним намісникам цієї землі, в якій зазначалося: “Також бив нам чолом [Йосиф. – І.Ш.], що отець наш, король його милість, дозволив предкам його, першим владикам кликати людей із зарубіжжя і селити їх по його землях церковних; нехай він людей із зарубіжжя кличе і по своїх землях церковних тих людей селить. А ті люди-чужоземці, що прийшли з ним [до Смоленська. – І.Ш.] і поселились на його церковних землях, тих нехай він за собою таки тримає”⁴⁸ (тут і далі усі переклади наші – І.Ш.).

Окремі відомості, хоча й дуже фрагментарні та неоднозначні, вказують на те, що південнослов'янські духовні особи за різних обставин потрапляли на Русь і в першій половині XVI ст. Зокрема, у 1518 р. з Афона до Москви разом з високоосвіченим ченцем Ватопедського монастиря Максимом (у російських джерелах він відомий як Максим Грек) переселився болгарський монах Лаврентій⁴⁹, який на перших порах навчав його слов'янської мови й історії, а також виконував при ньому функції усного та писемного перекладача⁵⁰. Крім того, в середині XVI ст. один з учнів Максима Грека, Ніл Курлятев, у передмові до Псалтиря зазначив, що на Русі працює багато південнослов'янських книжників, які ані писати, ані говорити по-руськи не вміють⁵¹.

Нерідко південнослов'янські ченці з волоських та молдавських обителей переходили в заможні руські монастирі. Особливо багато таких переселенців прибувало до Києво-Печерського монастиря, про що свідчить положення статуту монастирської общини (1551), яке забороняло києво-печерським старцям й архімандритам “з Москви і з Волох ченців до монастиря приймати і між собою їх переховувати і в ченці їх відтепер ста-

⁴⁵ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.559.

⁴⁶ “Греченами” на Русі називали також еллінізованих слов'ян.

⁴⁷ *Снегаров И.* Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII. в. С.26. Примітка №6.

⁴⁸ АЗР. Т.1. С.143.

⁴⁹ АИ. Т.1. С.175–176; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С.122.

⁵⁰ *Павлова Р.* Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи. София, 1979. С.155.

⁵¹ *Дончева-Панайотова Н.* Киприан – старобългарски и староруски книжовник. С.132–133.

вити...”⁵². Цей факт свідчить, що Києво-Печерська лавра в той час ставала загальнослов'янським релігійно-просвітницьким центром, дедалі більше приваблюючи вихідців з різних православнослов'янських країн.

Про значні масштаби переселення болгар на територію Русі-України в епоху пізнього середньовіччя свідчить й лексико-семантичний аналіз імен та прізвищ її населення. Джерела лише у поодиноких випадках фіксують відетнонімні прізвища, наприклад, овруцький землянин Болгарин (1545)⁵³. Найчастіше трапляються українські прізвища з болгарською⁵⁴ антропологією. Наводимо короткий перелік українсько-болгарських антропонімних паралелей:

Джерело	Дата запису антропонімної одиниці	Історико-етнографічна область	Особові імена та прізвища жителів України	Болгарські антропоніми	Джерело
Фрис В. ⁵⁵ С.116.	1562	Волинь	Бак	Бако	Добровольська О. ⁵⁶ С.113.
АЮЗР Ч.6. Т.1. С.205.	1590	Волинь	Бакій	Бако	Добровольська О. С.113.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.54.	1563	Прикарпаття	Бокаров	Боко	Добровольська О. С.114.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.233.	1565	Поділля	Брайко	Брайко	Добровольська О. С.114.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.178.	1565	Поділля	Брайкович	Брайко	Добровольська О. С.114.
Грушевський М. ⁵⁷ Т.6. С.337. Примітка 3.	1563	?	Володкович	Владко	Богданов И. ⁵⁸ С.90.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.322.	1564	Волинь	Драгель	Драгий	Болг. рук. кн. ⁵⁹ С.35.
Грушевський М. Т.6. С.337. Примітка 3.	1562	?	Келіановський	Калоян, Скилойан	Божилков И. ⁶⁰ С.88. Киселков В. ⁶¹ С.178.
Грушевський М. Т.6. С.337. Примітка 3.	1532	Прикарпаття	Киліян	Калоян, Скилойан	Божилков И. С.88. Киселков В. С.178.
АЮЗР Ч.6. Т.1. С.206.	1590	Волинь	Кокорка	Коко	Добровольська О. С.114.
Грушевський М. Т.6. С.257. Примітка 2.	1539–1540	Прикарпаття	Кокошка	Коко	Добровольська О. С.114.
Грушевський М. Т.4. С.177.	1402	Поділля	Конопка	Конопов <коноп	Илчев С. ⁶² С.267.

⁵² АЗР. Т.3. С.24.

⁵³ АЮЗР. Ч.4.Т.1. С.38.

⁵⁴ Деякі з них можуть витлумачуватися лексемами й інших південнослов'янських мов, зокрема – сербської.

⁵⁵ Фрис В.Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003.

⁵⁶ Добровольська О. Південнослов'янські лексичні елементи в українській антропонімії XVII ст. (на матеріалі “Реєстрів Війська Запорізького” 1649 р.) // Проблеми слов'янознавства. Вип. 48. Львів, 1996. С.108–116.

⁵⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.6. Київ, 1995.

⁵⁸ Богданов И. Българската книга през вековете. София, 1978.

⁵⁹ Болгарская рукописная книга X–XVIII вв. Каталог выставки. Москва, 1978.

⁶⁰ Божилков И. Българите във Византийската империя. София, 1995.

⁶¹ Киселков В.С. Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956.

⁶² Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. С.267.

Грушевський М. Т.6. С.277.	1570	Волинь	Круш	Крусов<крус	Илчев С.279.
Грушевський М. Т.6. С.258–259. Примітка 4.	1537–1538	Прикарпаття	Кучвара	Куфара	Божилів І. С.88.
Грушевський М. Т.6. С.258–259. Примітка 4.	1537–1538	Прикарпаття	Малкович	Мелко	Добровольська О. С.114.
Грушевський М. Т.6. С.268.	1564	Волинь	Митень	Мито	Божилів І. С.113.
Грушевський М. Т.6. С.282.	1545	Поділля	Митко	Мито	Божилів І. С.113.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.278.	1565	Полісся	Мігович	Мито	Божилів І. С.113.
Грушевський М. Т.6. С.281.	1570	Полісся	Недашкович	Неда	Добровольська О. С.115. Нешев Г. ⁶³ С.56.
Гудзяк Б. ⁶⁴ С.279–280.	1540–1613	Полісся	Потій	Потьо	Добровольська О. С.115.
Ясіновська О. ⁶⁵ С.40–41.	1537	Прикарпаття	Радиловський	Радил	Божилів І. С.89.
АЮЗР Ч.6. Т.1. С.164.	1565	Поділля	Радко	Радо	Божилів І. С.89.
Грушевський М. Т.6. С.258–259. Примітка 4.	1537–1538	Прикарпаття	Состович	Сосов<сосо	Илчев С. С.458.
АЗР Т.1. С.37.	1415	?	Стансвич	Стань	Цонев Б. ⁶⁶ С.89.
Грушевський М. Т.6. С.266.	1564	Прикарпаття	Станко	Станчо	Нешев Г. С.59.
Грушевський М. Т.6. С.267.	1564	Прикарпаття	Станьович	Стань	Цонев Б. С.89.
Грушевський М. Т.6. С.282.	1545	Поділля	Чечель	Чейчо	Илчев С. С.537.
АЮЗР Ч.7. Т.2. С.294.	1565	Полісся	Чіча	Чичо	Добровольська О. С.116.
Грушевський М. Т.4. С.196.	1431	Волинь	Юрша	Юрош	Добровольська О. С.116.

Неважко помітити, що чимало імен та прізвищ XVI ст. на українському ґрунті зазнали словотворчих змін, а відтак, особи, представлені ними, цілком імовірно, є нащадками болгарських емігрантів XV ст.

* * *

Проте не всі, хто приходив з Балкан на Русь, були емігрантами. Існували й інші категорії людей, які тимчасово перебували на східнослов'янських землях, задовольняючи якісь свої особисті потреби або ж виконуючи чиїсь доручення та завдання. Здебільшого це духовні особи: 1) посланці (від патріархів, митрополитів, єпископів, архимандритів і ченців); 2) проповідники різних учень та ересей; 3) молоді монахи –

⁶³ Нешев Г. Культурни прояви на българския народ X–XVIII век. С.56.

⁶⁴ Гудзяк Б. Криза і реформа. С.279–280.

⁶⁵ Ясіновська О. Каталог кириличних рукописних Євангелій XV–XVIII століть зі збірки Львівського історичного музею. С.41–42.

⁶⁶ Цонев Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т.2. София, 1923.

шукачі джерел духовного збагачення; 4) церковнослужителі, котрі прагнули висвятитись у вищий духовний сан тощо.

Писемні джерела не містять відомостей про діяльність мандрівного духівництва в Південно-Західній Русі наприкінці XIV–в першій половині XVI ст. Але якщо виходити з того факту, що форми цієї діяльності кардинально не змінювалися протягом всього часу існування візантійсько-слов'янської релігійно-культурної спільноти, то за аналогією, використовуючи при цьому деякі непрямі свідчення, можна все ж таки дещо з'ясувати в цій проблемі. Передусім, безсумнівним видається те, що більшість з тих, хто навідувався на Русь, за етнічною приналежністю були болгарами або сербами. Як відомо, серед усього православнослов'янського духівництва на Балканах найчисленнішим і найосвіченішим завжди було болгарське та сербське. Його представники великими громадами проживали в Константинополі й мали свої монастирі на Афоні. Болгарські та сербські вчені ченці, котрі досконало знали грецьку мову, часто як перекладачі входили до складу делегацій грецького духівництва, що відправлялися на руські землі.

Нерідко високоосвічені болгарини та серби прибували на Русь як патріарші емісари, щоб передати митрополиту Київському і всієї Русі послання від патріарха, ознайомитися з місцевою релігійно-церковною ситуацією або ж владнати якийсь церковний конфлікт. Так, у ролі патріаршого емісара у 1373 р. на Русь прибув болгарин Кипріянин (майбутній митрополит Київський і всієї Русі)⁶⁷. У 90-х роках XIV ст. одним із найвидатніших патріарших посланців був вифліємський архієпископ Михаїл, який, очевидно, так само був болгариним за походженням. Патріарх Антоній IV в своєму указі називає його близьким Кипріяновим другом та підкреслює, що він мовно й етнічно споріднений з руським народом (себто, є слов'янином)⁶⁸. Документальні джерела зафіксували три його подорожі на Русь. У 1393–1394 рр. Михаїл разом з довіреною особою візантійського імператора Олексієм Ароном відвідав Москву й передав патріарші послання митрополиту Кипріяну. Після цього Михаїл й Олексій направилися в Новгород, де виступили посередниками в юрисдикційній суперечці, яка виникла між митрополитом Кипріяном та суздальським архієпископом Діонісієм. У 1397 р. патріарх Антоній IV відправив його в Молдавію та Галичину. Тут він два роки виконував архієрейські функції: візитував місцеві церкви, рукопокладав священників та єпископів, на що мав спеціальний патріарший дозвіл. Останню свою місію Михаїл здійснив у 1400–1401 рр., зустрівши на Русі-Україні митрополита Кипріяна і передавши йому послання патріарха Матфея з проською зібрати для Константинополя матеріальну допомогу⁶⁹.

Наприкінці XIV–у першій половині XVI ст. найголовнішими структурно-інституційними осередками візантійської, південнослов'янської та східнослов'янської релігійно-культурної взаємодії були монастирі. Існувала окрема категорія монахів-мандрівників, які переходили від монастиря до монастиря, переймаючи від місцевих ченців духовний досвід та традиції. Крім того, вони виконували функції популяризаторів різних вчень, культурних здобутків та досягнень.

Деякі грецькі, південнослов'янські та східнослов'янські чернечі обителі мали між собою добре налагоджену комунікацію. Вона здійснювалася через монахів-посланців, в завдання котрих входило перенесення усної та письмової інформації, а також книг, ікон та інших цінностей з одного монастиря в інший. У цьому відношенні не були

⁶⁷ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.170.

⁶⁸ Там само. Стлб.294, 310.

⁶⁹ Там само. Стлб.283–298, 310–316.

винятками і болгарські монастирі, які таким чином підтримували зв'язки не лише з афонськими та константинопольськими, а й з руськими релігійно-культурними осередками.

Окрім східнохристиянських церковнослужителів, болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки активно налагоджували й адепти різноманітних еретичних учень. Без сумніву, болгарши були і серед тих балканських проповідників, котрі поширювали на Русі у XV–першій половині XVI ст. ересь богомилів та “пожидовлених”. Саме цим мандрівним вільнодумцям вперше вдалося зацікавити якусь частину простого руського населення проблемами християнської доктрини та обряду, осмислення яких ще більше утверджувало у них почуття незадоволення тодішньою дієсністю та офіційною церквою. Богомили та “пожидовлені” запропонували людям кардинально нову, опозиційну до православ'я релігійно-світоглядну систему. Вони критикували церкву як прислужницю антихриста (держави), категорично заперечували будь-які форми прояву культу, релігійні обряди, а відповідно, і всю церковну ієрархію⁷⁰.

До нашого часу дійшла ціла низка космогонічних легенд, в яких відобразилися еретичні ідеї. Київський дослідник К. Радченко дійшов висновку, що богомилську генезу мають такі українські середньовічні перекази: “Початок світу і перші люди”, “Бог”, “Сатанайл”, “Боротьба святого Михаїла з Люцифером”, “Як Адам чортові записався” та ін.⁷¹ Найцікавіші фрагменти цих легенд походять з прикарпатського регіону і це, за словами М.С. Грушевського, дає підставу припускати, що “популяризатори сеї дуалістичної доктрини мали колись чималий успіх на Україні і спеціально – в її західних частях”⁷².

Серед південнослов'янських мандрівників траплялися й такі, що не представляли жодних інституцій, а лише намагалися задовільнити свої корисливі потреби. В цьому плані вельми показовою була авантюра грека Павла Тагаріса. Наприкінці 80-х–на початку 90-х років XIV ст. він, видаючи себе за константинопольського патріарха, подорожував по території Угорщини, Молдавії й Галичини, збирав пожертви та висвячував місцевих ієрархів⁷³. У цій масштабній й напрочуд успішній афері Тагаріс не міг обійтися без допомоги освічених представників південнослов'янського духовництва, що досконало володіли грецькою мовою й добре знали землі на північ від Дунаю.

Найбільшу групу мандрівного духовництва становили прохачі милостині. Перші з них з'явилися на Русі-Україні наприкінці XIV–на початку XV ст. Вони були послані південнослов'янськими ієреями для збору пожертв на відбудову зруйнованих турками православних храмів та монастирів. З часом потреба у таких подорожах і відповідно їх частота значно зросли. І вже у другій половині XV ст. східнослов'янська милостиня для багатьох православних церковних інституцій на підвладних туркам землях стала фактично одним із головних джерел доходів.

Більшість південнослов'янських прохачів милостині спершу відвідували Волощину, Молдавію⁷⁴, а також окремі православні єпархії Польського королівства та Великого

⁷⁰ Про вчення богомилів і “пожидовлених” та їх вплив на духовне життя Русі-України в XIV–XVI ст. див.: Любащенко В. Балканські культурно-релігійні впливи на Україну в XIV–XVI ст. (богомилі і “пожидовлені”) // Проблеми слов'янознавства. Вип.48. Львів, 1996. С.3–11.

⁷¹ Див.: Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Львів, 1995. С.52.

⁷² Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992. С.59.

⁷³ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.232.

⁷⁴ Окремі дані вказують на те, що не великий московський князь, а православні володарі придунайських князівств першими почали надавати матеріальну допомогу південнослов'янському духовництву (Див.: Нешев Г. Культурні прояви на българския народ X–XVIII. С.32, 34).

князівства Литовського. Зібраних на цих теренах грошей їм повністю вистачало, тому в них не було потреби продовжувати виснажливу та небезпечну подорож далі на північ. Однак з кінця XV ст., коли ситуація на Балканах стала дещо спокійнішою і навіть почалася відбудова церков і монастирів, потреба у коштах зросла. Тому клопотання про матеріальну допомогу дедалі частіше починають надходити і до столиці Великого князівства Московського. Крім того, претензії Москви на провідну роль у східнохристиянському світі теж активізували балканських прохачів. Саме з цією метою вона намагалася шляхом щедрих пожертвувань поширити вплив Московської церкви на південних слов'ян та греків. Така політика була започаткована великим князем Василієм II (1425–1462) і успішно продовжувалась усіма його наступниками.

За милостинею на руські землі найчастіше приходили афонські ченці. Практику регулярного відрядження емісарів з просьбами про матеріальну допомогу започаткував руський монастир св. Пантелеймона, який до початку XVI ст. був монопольним посередником між Москвою та іншими афонськими монастирями⁷⁵. Частину отриманих пожертвувань монахи цього монастиря, як правило, передавали протосу (старший ігумен) Святої Гори, котрий, з огляду на потреби, розподіляв її між окремими монастирями.

Через руських монахів Афона московська благодійність поступово поширювалася на православні церкви й монастирі, розташовані в різних куточках Османської імперії. Чи не найперше московські гроші та дарунки почали потрапляти на болгарські землі. Так, у 1466 р. монаше братство Пантелеймонівського монастиря взяло під свою фінансову опіку щойно відновлений Рилський монастир (119 км на південь від Софії)⁷⁶.

Наприкінці XV ст. турки вдерлися на Святу Гору, пограбували декілька монастирів і зобов'язали монашу громаду щорічно сплачувати турецькому султану двісті вісімдесят рублів податку⁷⁷. Ця обставина змусила монахів-афонітів частіше звертатися до Москви за матеріальною допомогою. Зокрема, посланці від Афона відвідували Москву в 1495–1505, 1509, 1517 рр.⁷⁸ Джерела не завжди дають можливість точно встановити етнічну приналежність афонських мандрівників, але, без сумніву, переважну більшість з них становили слов'яни, певна річ, й болгари, оскільки, не знаючи слов'янської мови, відправлялись у цю подорож було дуже необачно.

У першій половині XVI ст. чимало афонських обителів почали безпосередньо звертатися до Москви з проханнями про матеріальну допомогу. Одним із них був болгарський Зографський монастир. Відомо, що в 1517 р. до московського княжого двору прибув ігумен цієї обителі Пімен. Однак великий князь Василій III Іванович (1505–1533) не виявив до нього великої щедрості⁷⁹. В 1538 р. за милостинею в Московську державу прийшли двоє зографських ченців – Митрофан і Прохор⁸⁰. Для підкріплення своєї місії вони описували утиски та кривди, яких зазнають усі православні в Османській імперії, і щоб показати, наскільки важко протистояти процесу

⁷⁵ *Снегаров И.* Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С.9.

⁷⁶ Там само. С.8.

⁷⁷ АИ. Т.1. С.146.

⁷⁸ Там само. С.145–146, 176–177; *Снегаров И.* Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С.30–31

⁷⁹ *Нешев Г.* Болгаро-украински културно-исторически връзки през XV–XVIII в. С.40.

⁸⁰ *Хорошкевич А.Л.* Русско-славянские связи конца XV–начала XVI в. и их роль в становлении национального самосознания России // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VII международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва, 1973. С.415.

ісламізації, розповідали про мученицьку смерть св. Георгія Нового (Болгарського)⁸¹. Зібравши щедру допомогу, афонські старці у 1539 р. разом з посланцем турецького султана Адріаном Греком та посланцем великого московського князя Федором Адашевим, а також групою руських купців вирушили додому⁸².

Зазвичай, у далеку дорогу прохачі милостині відправлялися разом з купцями і їхали торговими шляхами, які з давніх-давен з'єднували окремі міста та володіння⁸³. Добираючись до благодійного московського джерела, майже всі вони перетинали руські землі, що входили до складу Польщі та Литви⁸⁴. Про це свідчать згадки московських та литовських джерел про появу в прикордонних містах делегацій мандрівного духівництва⁸⁵. Так, молдавсько-польський кордон мандрівники перетинали у м. Хотин і т. зв. волоською дорогою прямували до Львова і далі їхали на Белз, Луцьк, Дермань, Житомир, Київ, Чернігів, Путивль, Новгород-Сіверськ, Брянськ, Смоленськ та Москву⁸⁶. По цьому маршруту було чимало монастирів, в яких подорожні зупинялися на постій⁸⁷ і навіть деякий час у них проживали.

На території Південно-Західної Русі південнослов'янські прохачі милостині завжди знаходили теплий прийом та моральну підтримку. І, що найголовніше, між місцевими церковнослужителями, з одного боку, та далекими гістьми – з другого, відбувалися щиросердні розмови, в ході яких обговорювалися актуальні проблеми руської та південнослов'янських церковних спільнот, Константинопольського патріархату й афонських монастирів тощо. Такі бесіди, безумовно, сприяли глибшому взаєморозумінню і встановленню дружніх відносин між окремими представниками руського та балканського духівництва.

Співчуваючи своїм православним братам, змушеним іти у принизливі зебри, русини скільки могли допомагали їм матеріально. Окрім того, вони робили дрібні добродійні пожертви у вигляді книг, ікон та інших предметів церковного вжитку. Скажімо, у 1549 р. ковельський священник Козьма Васильович подарував ченцям Хілендарського монастиря Палею⁸⁸.

Документальні джерела свідчать про те, що наприкінці XV–на початку XVI ст. у православного балканського духівництва виробилась чітка система збирання милостині на східнослов'янських землях. Одним із найголовніших її атрибутів були облесливі рекомендаційні листи, які писалися у жалібному тоні й адресувалися потенцій-

⁸¹ Георгій Новий (Болгарський) був спалений турками в Софії 11 лютого 1515 р. за відмову перейти в іслам (Калиганов І.І. Из истории болгаро-русских литературных связей эпохи средневековья // История и культура Болгарии. Москва, 1981. С.304.).

⁸² АЗР. Т.2. С.356–357.

⁸³ Про торгові шляхи, що з'єднували Балкани зі східнослов'янськими землями, див: Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.6. С.8–65; Кривонос В.П. Шляхи торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI–першій половині XVII ст. // Проблеми слов'янознавства. Вип. 20. Львів, 1979. С.56–64.

⁸⁴ Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. С.151–152.

⁸⁵ АЗР. Т.2. С.356–357.

⁸⁶ Православне балканське духівництво надавало перевагу цій дорозі з двох причин: по-перше, вона була найбезпечнішою і, по-друге, повністю сухопутною (купці, що відправлялися з Османської імперії водним шляхом, не дуже охоче брали на свої кораблі пасажирів).

⁸⁷ Підтвердженням того факту, що в пізньосередньовічний період окремі православні монастирі виконували функції готелів, є свідчення Сигізмунда Герберштейна (*Герберштейн С. Записки о московских делах // Россия XV–XVIII вв. глазами иностранцев. Ленинград, 1986. С.101.*)

⁸⁸ Гнатюк В. Зносини українців із сербами // Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками, з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С.401.

ним жертводавцям (переважно великому московському князю й московському митрополиту). Так, ігумен Пантелеймонівського монастиря Паїсій у своєму посланні до московського митрополита Варлаама писав: “Всесвятійшому і преосвященному, і в заповідях Христових найсвітлішому, і рівноапостольному, і улюбленому нашому пастирю словесних овець, людей, чії гріхи спокутував Христос Бог своєю кров’ю, митрополиту Московському і всієї землі Руської кир Варлааму, смиренно шану творимо...”⁸⁹.

В окремих випадках просьби про допомогу набували розпачливого звучання. У 1550 р. ігумен Хілендарського монастиря Паїсій у супліці до Івана Грозного писав: “...Усіма цими землями (афонськими. – *І.Ш.*) турки володіють і велику данину наклали на християн [...] і збіднів монастир повністю [...] Хотіли ми покинути монастир і розійтися, але боїмося суду Божого [...] Ходимо, блукаємо по чужих землях і нічого не отримуємо”⁹⁰.

З кінця XV ст. почали частішати випадки зловживання східнослов’янською щедрістю. З’явилося чимало прохачів, котрі, щоб дістати грошей на особисті потреби, підробляли рекомендаційні листи і прямували з ними до Москви⁹¹. Це змусило московитів встановити жорсткий контроль за усіма чужоземними гістьми. У 1509 р. московська влада завела декілька реєстраційних книг, до яких записували дані про прибуття й відбуття емісарів, присланих православними південнослов’янськими і грецькими ієрархами, монастирями та храмами, а також про листування з ними⁹². Разом з тим, прикордонним заставам була дана вказівка заздалегідь повідомляти посольському приказу про всіх, хто перетинав литовсько-московський кордон. Воєводи пограничних міст зобов’язані були затримати мандрівників у своїх володіннях, провести стандартний допит (хто вони і звідки; які землі та міста відвідали; з якою метою йдуть до Москви тощо) і переслати інформацію про них у Москву. Тільки дочекавшись позитивної відповіді з Москви, мандрівники могли продовжити свою подорож⁹³.

Отже, болгарська еміграція на українські землі, що розпочалася наприкінці XIV ст. внаслідок загарбання Османською імперією Другого Болгарського царства, була не епізодичним явищем, а складним і тривалим процесом. В результаті українське пізньосередньовічне суспільство збагатилося цілою когортою талановитих і досвідчених болгарських церковно-релігійних, культурних та політичних діячів, котрі відіграли важливу роль в історії Русі-України. В усіх відношеннях болгарські іммігранти як носії величезного й безцінного культурного досвіду дуже благотворно впливали на корінне українське населення. До того ж цей вплив постійно доповнювали та посилювали інші їхні співвітчизники, які з різною метою регулярно навідувалися на східнослов’янські терени. Це були переважно емісари, прохачі милостині, проповідники тощо. В епоху пізнього середньовіччя всі вони сукупно становили одну з найдієвіших ланок східнохристиянської, в тому числі болгарсько-української, релігійно-культурної комунікації.

⁸⁹ АИ. Т.1. С.176–177.

⁹⁰ Цит. за: *Леонід арх.* Историческое описание сербской царской лавры Хилендаря и ея отношения къ царствамъ Сербскому и Русскому // Чтеніе в императорскомъ обществе истории и древностей російскихъ при московскомъ университете. Кн. IV.3. Москва, 1867. С.97.

⁹¹ *Снегаров И.* Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С.28.

⁹² *Гудзяк Б.* Криза і реформа. С.120.

⁹³ *Каптеревъ Н.Ф.* Характеръ отношеній Россіи къ православному Востоку въ XVI и XVII столетіяхъ. Сергіев Посад, 1914. С.105.

BULGARIANS IN THE UKRAINIAN LANDS
(THE END OF XIV– THE FIRST HALF OF XVI CENT.)

Ihor SHPYK

L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., L'viv, 79000
The Chair of History of the Slavonic Countries

The process of migration, the main reasons and nature of regular visits of Bulgarians in the Ukrainian lands from the end of XIV up till the middle of XVI cent. are enlightened in the article, based on church and religious, cultural and political life of East Christian countries. The role of Bulgarian migrants and vagrant clergy in late medieval history of Rus–Ukraine and also degree and results of their influence on the indigenous Ukrainian population are defined there.

Key words: Bulgarians, Rus-Ukraine, emigrants, emissaries, beggars, vagrant clergy, church, religious and cultural life, East Christian religious and cultural communication, Ukrainian and Bulgarian relations.

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2007
Прийнята до друку 29.03.2007